

Adalékok az állami beavatkozás problematikájához

I. Az állami beavatkozás fogalmának eszmetörténeti környezete

Amikor *állami beavatkozásról* szólunk, látnunk kell, hogy ez a fogalom a XIX. században nem válhatott volna közkeletűvé a *hatalom korlátozásának* a liberális eszméje nélkül. Tehát kifejezetten a *korlátozott állam* XIX. századra uralkodóvá vált eszméjéhez képest minősültek *állami beavatkozásnak* mindazok az állami intézkedések és törekvések, amelyek a kor legkülönbözőbb társadalmi problémáinak megoldására tettek kísérletet. Az *állami beavatkozás* és az annak nyomán megvalósuló *jóléti állam* nem értelmezhető egyúttal *állami cselekvőség* fogalmának tisztázása hiányában. Utóbbi alatt az államnak azt a képességét értjük, amivel a társadalmi viszonyokat alakítani tudja. A kifejezést Pulszky Ágosttól vesszük át, aki saját elméletét cselekvőségi elméletként jelölte meg. Az átvételt az indokolja, hogy a cselekvőség kifejezés helyett aligha tudunk találni olyat, ami jobban kifejezi az állam e képességét.

Pulszky szemléletében az egyéni erők, egyéni szabadságok kitüntetett szerepet kaptak. Így szerinte „*a legtökéletesebb szervezetű állam az, amely az egyéni erők legnagyobb tömegének enged szabadságot, és a legkevesebbet veszi igénybe a rend fenntartására, amely továbbá csupán ott alkalmaz kényszert, ahol az egyéni és alárendelt társadalmi önkéntes közreműködés a tudat vagy fegyelem hiánya folytán nem eszközölheti: azért a legtökéletesebb jog is az, amely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető...*”²

Noha az állami beavatkozás fogalma a XIX. században körvonalazódik, ez nem jelenti azt, hogy a jelenség, amit takar, XIX. századi eredetű. Az *állami feladatellátás* bizonyos típusait a klasszikus liberális felfogás a társadalom életébe való intervenciónak tekintette, noha az ipari társadalom kialakulásával határozott *társadalmi szükséglet* jelent meg bizonyos állami intézkedések megtételére, így például a munkaidő és a minimális bér szabályozására. Ez az elvárás ütközött az állami feladatokról vallott korábbi nézetekkel. Azokkal, amelyek egy korábbi társadalmi-gazdasági helyzetben, lényegében a feudalizmus félig-meddig patriarchális rendjében, majd a korai kapitalizmusnak a szabad megállapodásokat előtérbe helyező szellemében formálódtak. E régebbi nézetek szemszögéből minősültek tehát beavatkozásnak azok az állami cselekvéstípusok, amelyek gyakorlására korábban nem került sor, mivel egy korábbi társadalmi-gazdasági rendben ezekre többnyire szükség sem mutatkozott. A feudális társadalmi struktúrák ugyanis számos szociális, az egyházi intézmények pedig nem kevés kulturális funkciót elláttak.

Az állami beavatkozás elemzésekor látnunk kell azt is, hogy az állam – azzal, hogy szabályokat állít fel, meghatározza a jogérvényesítés útjait és módjait, külső védelmi és belső rendészeti feladatokat lát el – természete és rendeltetése szerint avatkozik be a magánszféra világába. Az *állami beavatkozás fogalma* tehát az úgynevezett *minimális állam* modelljéhez, illetve annak eszmei előképéhez képest, egy ilyen államkoncepcióhoz *viszonyítva* jött létre. Feltéve ugyanis azt, hogy az államnak nem lényegéből adódó sajátja a beavatkozás, arra a belátásra kellene, hogy jussunk, hogy az állam vagy nem létezik, vagy egy olyan entitás, amit

¹ Szmodis Jenő, habil. egyetemi docens, NKE ÁNTK Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék. Email: Szmodis.Jeno@uni-nke.hu

² Pulszky Ágost: A jog- és állambölcsészet aaptanai. Budapest, 1885. 297.o.

pusztán a cselekvés lehetősége jellemez. Az állam közhatalmi, hatalmi jellege tehát *eleve feltételezi* nem csupán a hatóképességet, de a társadalmi hatások *tényleges* kiváltását is.

Az állami beavatkozás problémája már a XIX. század végén igen hangsúlyosan került előtérbe, és az ezzel kapcsolatos legfőbb érvek és ellenérvek már akkor elhangoztak. Különös tehát, hogy a XX. század nyolcvanas éveinek végén az állam gazdasági szerepvállalása elleni jelszavak, az ún. washingtoni-konszenzus³ főbb elemei (dereguláció, liberalizáció, privatizáció) újszerűen hatottak, és a mainstream közgazdaságban érdemi válasz nélkül maradtak. Annak ellenére nem jelentkezett érdemi ellenvetés a gazdaság „államtalanításával” szemben, hogy a jogszabályok közvetlen és közvetett gazdasági hatásairól Esterházy Sándor már 1899-ben a következőket írta: „Éppen ezért lehetetlenséget kívánnak azok, a kik azt akarják, hogy az állam a gazdasági élet mindennemű befolyásától tartózkodjék, mert ezt az óhajást csak úgy lehetne teljesíteni, ha az állam egyetlenegy jogszabályt sem alkotna.”⁴

Az állami cselekvőség problémájának helyes megközelítéséhez tekintetbe kell vennünk egyúttal az úgynevezett modern állam létrejöttének kérdését is. Azt a folyamatot, amelynek során – jellemzően a XVI. századtól, az abszolút monarchiák kialakulásától kezdve – a közhatalmi funkciók egyre inkább *elkülönülnek* a társadalom egyéb alrendszeraitől. A társadalom gazdasági-uralmi rendjébe szervesen illeszkedő feudális igazgatást, jogszolgáltatást, banderális védelmi rendszert és adóztatást egyre inkább felváltja e funkciók *központosított, szervezetenként elkülönült és professzionizált* ellátása. Ez az elkülönülés élesebb megvilágításba helyezi az állami, közhatalmi cselekvés társadalmat formáló, alakító, beavatkozó jellegét. A hatalomnak ez a központosítása és elkülönülése, különösen pedig az *abszolút monarchiák* ideológiája szerinti értelmezése a nyugati polgári forradalmak idején szükségképpen váltotta ki a *hatalom korlátozására* vonatkozó igényeket is, így az államfilozófia egyik vezéreszméjévé éppen a *hatalom korlátozásának és ellenőrzésének* gondolata vált.

Az állami beavatkozás jelensége és fogalma tehát nem értelmezhető azon társadalmi, gazdasági és eszmetörténeti változásoktól függetlenül, amelyek e jelenséget és fogalmat kiformálták. Mindebből következően az állami beavatkozás jelenségének és fogalmának helyes értelmezéséhez megkerülhetetlen röviden számba vennünk a nyugati államfejlődés néhány főbb állomását, és az államról vallott nézetek történeti változásait is. Különösen indokolt ez azért, mert az állami beavatkozás problémájának avatott és alapos feldolgozását a XX. század elején elvégző Somló Bódog az *állami cselekvőség kibontakozásának éppen a főbb nyugati állomásait* hagyta homályban. Somló ugyanis bár részletesen írt archaikus társadalmak és egzotikus népek társadalmi valóságáról⁵, és az általa primitív abszolutizmusnak nevezett jelenségekről⁶, figyelmét azonban ezt követően mindjárt a társadalmi fejlődés és az állami beavatkozás közötti összefüggésre⁷, az állami kényszer elviselésének mind önkéntesebbé válására⁸, majd a laissez-fair korára fordította⁹. E két korszak között helyezkedik el azonban az a jelentős időszak, amely a fejlett nyugati abszolutizmustól a korlátozott állam ideológiáig elvezet.

³ Szakolczai György (2010): *A washingtoni konszenzus, Az eredeti változat és kiegészítései, felhasználásának lehetőségei a poszt-szocialista országokban.* XXI. Század – Tudományos Közlemények 2010/23. 283-300. különösen 291.

⁴ Esterházy Sándor: *A bölcsészeti jogtudomány kézikönyve*, Kassa, 1899. 425.

⁵ Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus.* Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1907. 158-161.

⁶ Somló i. m. 161-167.

⁷ Somló i. m. 167-169.

⁸ Somló i. m. 169-172.

⁹ Somló i. m. 172-175.

II. Az állami cselekvőség kiteljesedése a Nyugaton

A késő-antik és a koraközépkor monarchiáinak létrejötte elválaszthatatlan az e monarchiák által egységbe fogott népesség *keresztény* vallásra térésétől. Az első ilyen monarchiák a már évszázadok óta kereszténnyé vált Római Birodalom nyugati részének romjain jöttek létre, s a törzsi létet felváltó állami élet kezdetei szorosan kapcsolódtak ahhoz az akkultúrációs folyamathoz, aminek előmozdításában római hittérítők jelentős szerepet játszottak. Érthető és természetes volt tehát, hogy az újonnan létrejövő közhatalmi szervezet, ami többnyire a törzsi struktúrák maradványain nyugodott – mai kifejezéssel – legitimációs bázisnak tekintette az új hitet.

A Kr. u. I. és II. évezred fordulója táján megszilárduló úgynevezett patrimonialis (a királyi birtokok gazdasági alapjain nyugodó) monarchiák tehát – miközben részben folytatásai voltak a korábbi törzsi létnek – új minőséget is jelentettek. Egy olyan szervezett állami létet, amelyben a felkent uralkodó isten akaratának közvetítője, s amelyben a közigazgatás legfontosabb területein az írás-olvasás tudományában, a latin nyelvben és a teológiában egyaránt jártas egyháziak rendelkeztek a legnagyobb befolyással. Utóbbi tény azonban nem szüntette meg ezen államok *szekuláris jellegét*, hiszen – amint arra Max Weber utalt¹⁰ – a Nyugaton már a kezdetektől megfigyelhető volt a szent jog (a kánonjog) és a profán jog (szokásjogok, uralkodói rendelkezések) kettőssége. Az egyházi befolyás azonban világi ügyekben sem csekély mértékben érvényesült, részben a királyi kancelláriák egyházi ranggal is rendelkező tisztviselőinek tevékenysége, másrészt a jelentős egyházi birtokok gazdasági és kulturális súlya okán, nem utolsósorban pedig azon egyházi törekvés nyomán, hogy a világi ítélezésben is a kánonjogi szabályok és megfontolások érvényesüljenek, amennyiben azok emberségesebbek a helyi szokásjogoknál.¹¹

Az egyházi javadalmakba való beiktatás joga körüli viták már a XI. században igen élessé váltak, s a világi uralkodók az úgynevezett *investitúra harc* során egyre határozottabban artikulálták akaratukat. A XII-XIII. században a világiaknak adományozott hűbértartások megerősödésével és önálló uralmi központokká válásával, egyúttal a városi fejlődés megindulásával a patrimonialis monarchia mindinkább *rendi monarchiává* alakult.¹² E folyamatnak éppúgy szimbolikus állomása a Földnélküli János angol király által kiadott Magna Charta (1215), mint a magyar Aranybulla (1222). A világi birtokos réteg megerősödése azonban nem csupán azzal a következménnyel járt, hogy az uralkodó hatalma belső ügyekben csökkent, hanem azzal is, hogy az uralkodóval a hatalomban részes rendek léte és akaratuk az uralkodói hatalom *újfajta legitimációját* alakította ki. Ez jelentős befolyást gyakorolt a *világi hatalom* és az *egyházi hatalom* viszonyára is. Ennek nem csupán belpolitikai, az uralkodó és a „nemzeti egyház” vezetői közötti kapcsolatokat érintő következményei lettek, hanem külpolitikai konzekvenciái is: az uralkodó a pápával szemben saját hatalmának bázisaként a mögötte álló rendek óhaját jelölhette meg.

Az egyházi befolyástól egyre inkább függetlenedő rendi monarchia megszilárdulási folyamatának fontos eseménye volt 1302-ben az első francia rendi gyűlés összehívása IV. Szép Fülöp által.¹³ Hasonló, a hatalom szekuláris jellegének erősödése irányába mutató

¹⁰ Weber, Max: Gazdaság és társadalom 2/2. A megértő szociológia alapvonalai (Jogszociológia) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 1995. 148.

¹¹ A keresztény szellem jogéletre való befolyásáról sokat árul el egyúttal Reimsi Hincmar azon vélekedése, hogy a királynak nem a szokásjog szerint kell ítélnie, amennyiben az kevesebb irgalmat írta elő, mint a keresztényi méltányosság. Bloch, Marc: A feudális társadalom. Osiris. Budapest. 2002. 134.

¹² A rendiségnek a későbbi modern népképviselő kialakulásával való összefüggéseiről lásd. Ruzsoly József: Rendiség és népképviselő. In: Homoki-Nagy Mária, Karsai Krisztina, Fantoly Zsannett, Juhász Zsuzsanna, Szomora Zsolt, Gál Andor (szerk.). Ünnepi kötet dr. Nagy Ferenc egyetemi tanár 70. születésnapjára. 1026 p. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2018. 848-858.

¹³ A francia uralkodó XIII. század végén – a XII. század második felében, III. Ince pápa uralkodása idején

fejlemény az a hazai esemény is, amikor a budai polgárság elutasította a VIII. Bonifác által támogatott Anjou Károly Róbert trónigényét, s mikor a pápa Buda polgárait ezért kiközösítette, utóbbiak ugyancsak kiközösítették a pápát.¹⁴ Minderre pedig ugyancsak annak a VIII. Bonifácnak a vonatkozásában került sor, akit a második francia rendi gyűléseretnekké nyilvánított, s aki I. Eduárd angol királlyal szemben is eredménytelenül próbálta meg érvényesíteni a megüresedő skót trón feletti – egyébként vitatható – jogait.

E korszakot követően került sor a pápaság úgynevezett avignoni fogságára (1309-1377), amely elnevezés félrevezető abból a szempontból, hogy a pápák ebben az időben maguk választották tartózkodási helyükül Avignont, ám valamelyest kifejező azért, mert e kor pápáinak megválasztására a francia uralkodóknak jelentős befolyásuk volt.¹⁵

Az állam és az egyház kapcsolatát nagyjából három főbb szakaszra oszthatjuk tehát: 1) a koraközépkor és az érett feudalizmus *patrimoniális királyságainak* korszakára, 2) a későközépkor a *rendi monarchiáinak* korszakára, 3) az újkori abszolutizmusok és a modern államok létrejöttének korszakára.

Az egyház államnak való szervezeti alárendelődése különös határozottsággal Angliában valósult meg, ahol VIII. Henrikkel az uralkodó az egyház (világi) fejévé vált (egyházi vezetője Canterbury érseke), s ahol az egyház teljesen az uralkodó és a parlament¹⁶ hatalma alá került. A világi tényező egyházban való befolyását jelentette egyes protestáns egyházakban a *presbitériumi* rendszer, ami a laikus elem egyházi életre gyakorolt hatását intézményesen is megjelenítette.

A Német-Római Birodalomban dúló vallásháborúkat lezáró, 1555-ös augsburgi vallásbéke „*cuius regio eius religio*” elve már nyíltan hirdeti a világi primátust az egyházi ügyekben. Mindez közvetve hatással volt a katolikus egyház helyzetére még azokban az országokban is, ahol pedig a katolikus uralkodók (Habsburg Birodalom, Spanyolország, Franciaország) igyekeztek a katolikus egyház privilegizált helyzetét továbbra is biztosítani. A reformáció következtében tehát nem pusztán arról volt szó, hogy a reformált egyházak bizonyos mértékben szekularizálódtak (presbitériumi rendszer, a papi nőtlenség elvetése, stb.), alárendelődtek a világi hatalmi tényezőknek, de arról is, hogy a katolikus egyház a világi uralkodó *gyámoltására* szorult. E kiszolgáltatottság a felvilágosult abszolutizmus korában, különösen II. József idején, válik egészen nyilvánvalóvá, amikor az uralkodó egyházszerkezeti kérdések intézőjeként lép fel.

Amikor az állami beavatkozásról szólunk, legalább két olyan fontos tényezőt kell látnunk, amelyek a legszorosabban kapcsolatban vannak az állam és az egyház viszonyával is.

kialakult szokással ellentétben – pápai jóváhagyás nélkül adót vetett ki az egyházi jövedelmekre. VIII. Bonifác 1296-ban ez ellen Clericis laicos kezdetű bullájával tiltakozott, mire Fülöp megtiltotta az egyházi bevételeknek az országból való kivitelét. Bonifác ezt követően az engedélyt megadta, ám miután legátusát, Bernard de Saisset püspököt, a dél-franciaországi Pamiers főpapját letartóztatták, a pápa 1301-ben kiadta Auscultia Fili (Halgass rá, Fiam) kezdetű bulláját. Ebben a király feletti lelki és világi hatalmának hangsúlyozása mellett jelezte, hogy a francia egyház vezetőit Rómába hívja a királyság megreformálása céljából. Ez után került sor 1301 tavaszán a rendi gyűlés összehívására, és a pápának a klerus, a nemesség és a polgárság képviselői előtti megvádolására. A világi hatalom ellen támadó csalónak nevezett pápa 1301 novemberében erre válaszul adta ki híres Unam sanctam kezdetű bulláját, amelyben összefoglalását adta mindazon érveknek, amelyek igazolják mindenre kiterjedő primátusát, így világi hatalmát is. A király 1303-ban való kiközösítése, majd a pápának a rendi gyűlés általi eretnekké minősítése a küzdelemre éppúgy nem tett pontot, mint Bonifác elfogása, kiszabadulása, majd 1303. októberében bekövetkezett halála. Ellene Fülöp pert indított, amely azonban ítélet nélkül 1311-ben elhalt. Vö. Jim Bradbury: *The Capetians: Kings of France 987-1328*, Hambledon Continuum, London 2007. 247.

¹⁴ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet II. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda* 1936. 44. Az elutasítás oka többek között az volt, hogy között az ért, a király acclamációjára nem az országos gyűlésen került sor, csupán egy kisebbségi párt fegyveres gyülekezetén. Lásd ugyanott, de 43.

¹⁵ Gergely Jenő: *A pápaság története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 142-147.

¹⁶ Az egyház új helyzetéről az 1534-es első Act of Supremacy rendelkezett. Paul Avis: *What is 'Anglicanism'? In Stephen Sykes, John Booty, Jonathan Knight (eds): The Study of Anglicanism*. London: SPCK, 1988. 416-419.

Egyfelől azt, hogy ahhoz, hogy az állam a maga teljes súlyával lépjen fel a legkülönbözőbb társadalmi jelenségek és folyamatok alakításában, mindenekelőtt arra volt szükség, hogy teljes cselekvőséget nyerjen az élet valamennyi területén, mégpedig többek között az egyházzal szemben kivívott emancipáció elnyerése útján. Másfelől azt is látnunk kell, hogy ez az emancipációs folyamat nem állt meg az állam és az egyház pusztán mellérendeltségi kapcsolatának elérésekor, hanem oda vezetett, hogy az állam az egyházi hatalom feletti befolyást is megszerezte. Az állami – ekkor még uralkodói – cselekvőség megerősítésének irányába hatott a nemesség hatalmának korlátozása is. Ezt többek között a megerősödő városok adója tette lehetővé, továbbá az a sajátos egyensúlyi helyzet, ami a nemesség és a városi polgárság között kialakult.

A nemesség hatalmának csökkenésében fontos szerepe volt e rend *udvari nemességre* és *vidéki nemességre* való kettéválásának.¹⁷ Ez a folyamat modellszerűen először a XVII. századi Franciaországban játszódott le, de hatásai egészen a XIX. századi Oroszországig megfigyelhetők.¹⁸ A nemességnek az abszolút monarchia környezetében helyet foglaló része maga is két csoportot képezett. Az udvari nemesség egyik része nem kap több szerepet, mint az uralkodó életének kelléke, de amely helyzet – ti. az uralkodó környezetéhez való tartozás – informális befolyásolási lehetőséget biztosít bizonyos állami és gazdasági ügyek intézésében. Az udvari nemesség egy másik része a központosított közigazgatás vezető tisztviselője, így az udvari életben betöltött társadalmi szerepén túl formális hatalommal is rendelkezik az államügyek intézésében.

Az abszolutizmus idején a közigazgatás, a bíraskodás, nem utolsó sorban a hadsereg központosítása, professzionizálódása egyre inkább kiüresítette a vidéki nemességnek azokat a privilégiumait és kötelezettségeit, amelyek a közhatalom gyakorlásával függtek össze.

A XVI. század első felétől kiépülő abszolút uralkodói hatalom egyház fölé kerülése összefügg a reformációval kibontakozó vallási belharcokkal is. A franciaországi hugenották és katolikusok küzdelme nyomán a *béke biztosítása* tűnt a legkívánatosabb társadalmi célnak. Nem véletlen tehát, hogy Jean Bodin mellett az abszolút monarchia egyik kiemelkedő teoretikusa, a rekatolizált Justus Lipsius (*Politicorum sive doctrinae libre sex*, 1589) az uralkodói politika fő célját a béke megteremtésében és annak fenntartásában jelölte meg.¹⁹ Az ember legszemélyesebb, egyúttal közösségi dolgában, a vallás kérdésében az állam irányában megjelent egy sajátos óhaj. Ez sem azt nem jelentette, hogy az állam *avatkozzék be* a vallás ügyeibe, sem pedig azt, hogy ilyen beavatkozástól az állam *tartózkodjék*, csupán azt, hogy a vallási különbözőségekből adódó *békétlenségeket szüntesse meg*. Más kérdés azonban, hogy ez közvetve azt jelentette, hogy az állam a béke megteremtése során a vallási szempontból releváns viszonyokba *hatalmi pozícióban* léphet fel.²⁰

¹⁷Az udvari nemesség hazai kialakulásának vonatkozásában lásd Kubinyi András: Udvari nemesség a késő középkorban. *História* 2003/10. 22-26.

¹⁸Persze e folyamatnak is megvoltak a XIV. századi előképei, amikor IV. Szép Fülöp az udvar főtisztviselőit mindinkább laikusok közül, azonban többnyire nemesi származású laikusok közül választja.

¹⁹Nem mondott ezzel persze sokkal többet, mint Dante, aki a *De monarchiában*, és Pádúai Marsilius, aki a *Defensor pacis*-ban a békét a legfőbb jóval azonosította. Lipsius azonban egy feltétlenül új jelenséggel, a vallási beháborúval összefüggésben fejtette ki gondolatait, s immár kifejezetten a teljhatalmú, abszolút uralkodó vonatkozásában. Nézőpontja bizonyos értelemben hasonló az őt követő század gondolkodójának, az ugyancsak az abszolút monarchia hívének számító Thomas Hobbesnak a szemléletéhez, aki azonban a béke és a javak élvezete biztonságának megteremtését már az abszolút uralkodó hatalma legitimációs forrásának tekinti. Megjegyzendő, hogy Hobbes nem ismer el elidegeníthetetlen jogokat, így nézete szerint az uralkodónak széles körben lehetősége van intézkedéseket tenni a béke és biztonság megteremtése és fenntartása érdekében. Ellentmondani pedig akkor lehet az uralkodónak, ha elvesztette a képességét a béke és a biztonság szavatolására. Lipsius nagy hatással volt a magyar társadalomelméleti gondolkodásra is. G. Etényi Nóra: Államelmélet, politika és pamfletek. *Aetas* 2002/1. 15-35.

²⁰Jellemző, hogy az egyházak autonómiája egyfelől és a béke biztosítása másfelől olyan súlyos dilemmát képez, amelyre mindenki által elfogadott választ a XVI. századtól kezdve napjainkig sem sikerült találni.

Az monarchia államfilozófiájának érintésekor nem hagyhatjuk említés nélkül – az éppen a vallási küzdelmek tetőpontján fellépő Jean Bodin – felfogásának néhány főbb elemét. Álláspontja szerint az uralkodót megilleti a törvényhozás, a bíraskodás, a háborúról és a békéről való döntés joga, a legfőbb hivatalnokok kinevezése, a hódolat fogadása, a pénzverés és a mértékegységek megállapításának a joga.²¹ Uralkodói jognak tekinti az adóztatást is, azonban e kérdésben igen óvatos álláspontot foglal el. Mindez összefügg azzal, hogy a tulajdont a természetjog adta, sérthetetlen intézménynek tekintette. Egy helyen még a vagyonösszeírás kérdésében is aggályait fejezte ki, mert az nézete szerint az előre vetíti a majdani adókiivetés lehetőségét, ezt pedig a tulajdonjog megsértésének tekinti. Nem vitatja azonban, hogy az uralkodónak vannak olyan feladatai (nem utolsó sorban a védelem) amelyeknek anyagi alapját akár adókiivetéssel is meg kell teremteni. Bodin szerint az uralkodó hatalma, így jogalkotó hatalma teljes körű, csupán néhány olyan tényező vet neki gátat, mint a az isteni törvények, a természetjog, vagy bizonyos olyan ősinek tartott törvények, mint az öröklésről szóló száli frank törvények (Lex Salica, Kr. u. 510. körül).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az abszolutizmus államfilozófiájának meghatározó szerzőinél nem jellemzőek az olyan határozott korlátok, amelyek erős gátat szabnának az uralkodói-állami akaratnak. Hangsúlyozni kell azonban azt is, hogy a nyugati abszolutizmusok idején sokáig nem fogalmazódtak meg olyan társadalmi szükségletek és igények, amelyek a markáns állami intervenciót gazdasági, szociális, kulturális, oktatási és egészségügyi területen kikövetelték volna.²² Az egy helyen élő nagycsalád ugyanis számos olyan funkciót látott el, amelyek ellátására később intézményrendszerek jöttek létre. A hagyományos társadalmi struktúrák tömeges felbomlásának kezdetei hozzávetőleg az ipari forradalom időszakára, a XVIII. század második felére tehető. E folyamat következményei, kiemelten pedig az egyes ellátásokra való széles társadalmi igény a XIX. század elején artikulálódott igen határozottan.

A XIX. századi brit állam az ún. trade-unionok²³ legalapvetőbb követeléseit is a társadalmi rend felforgatására tett kísérletnek tekintette. A brit társadalom legfelső rétege a Dicsőséges Forradalmat követően éppen azt tette vezéreszméjévé, hogy a minél korlátozottabb, így a gazdasági szférába is minél kevésbé beavatkozó állam a kívánatos és igazolható. Az állami cselekvőség mind szélesebb körű értelmezése tehát nagyjából Dantétól Hobbesig tart, amely korszak után Locke-tól egészen a XIX. század második feléig, XX. század elejéig alapvetően az állami cselekvőség korlátozásának liberális ideológiája válik uralkodóvá.

III. Az állami cselekvőség korlátozására tett kísérletek a Nyugaton

A korlátozott hatalmú állam John Locke-i filozófiája Sir Robert Filmer (1588-1653) és Thomas Hobbes (1588-1679) abszolutista eszméivel vitatkozva született meg. Az I. Károly lefejezését (1649), majd a cromwelli diktatúrát követően a Stuart-restauráció ismét a nyugalom ígéretét hordozta.²⁴ Bár a békére vonatkozó várakozások kezdetben részben

²¹ Konceptiója szerint ezek a szuverenitás, a legfőbb hatalom valódi jegyei, ám szerinte a legfontosabb mégis a törvényhozás és a törvények eltörlésének joga, hiszen ezek álláspontja szerint az összes többi jogosítványt magukban foglalják. Jean Bodin: Az államról. Ford.: Máté Györgyi, Csűrös Klára, Gondolat, Budapest, 1987. 115-125.

²² Az ezzel kapcsolatos gondolatok először jellemzően az utópisztikus irodalomban jelentek meg (Morus Tamás, Campanella), ám ezek közvetlen társadalmi hatásai saját korukban viszonylag csekélyek voltak.

²³ A trade-unionok, e korai szakszervezeti formációk első jelentős sikerükként 1824-ben elérték a sztrájk- és szakszervezet-ellenes törvény visszavonását.

²⁴ II. Károly 1660 és 1685, testvére, II. Jakab 1685 és 1688 között uralkodott.

teljesültek, ám az ún. CABAL-minisztérium²⁵ (1671-1673) dicstelen működése és harácsolása, a protestáns Németalföld elleni népszerűtlen háborúk, továbbá az abszolutisztikus kormányzáshoz való visszatérés, és a katolikusoknak való kedvezés megteremtette a hivatkozási alapot arra, hogy a parlament megüresedettnek nyilvánítsa a trónt.²⁶ Ezzel megnyílt az út a Franciaországba menekülő II. Jakab vejének, Hollandia kormányzójának, Orániai Vilmosnak III. Vilmosként (1689-1702) való megkoronázásához.

John Locke (1632-1704) filozófiája a legszorosabb kapcsolatban áll korának eseményeivel. Nem csupán abban az értelemben, hogy Locke a gyakorlati politikában szerzett tapasztalataiból – mint empirikus anyagból – kiindulva formálta ki nézeteit, de abban az értelemben is, hogy legfontosabb gondolatai még életében politikai, társadalmi valósággá váltak. Az általa vizsgált politikai illetve államfilozófiai területeken ugyanis egyaránt jelentős változások következtek be, mégpedig lényegében nézeteivel összhangban.

Az 1660-as évek második felétől Lord Shaftesbury²⁷ titkáraként még II. Károly környezetében találjuk, ám a CABAL-kormányzatot nem sokkal követő időktől, az 1670-es évek második felétől háttérbe szorul, majd 1683-ban – amiként királyellenes összeesküvés gyanújába keveredve pártfogója is – Hollandiába menekül²⁸, hogy aztán Orániai Vilmos Angliába érkezésével hazatérjen, és az új király kormányzatának fontos gazdasági tisztviseelője legyen. Az emigráció időszaka egyúttal a későbbi gyakorlati feladatokra való elméleti felkészülés periódusa is. Már ekkor kikristályosodnak a *közjóról* vallott nézetei, amelyeknek jellemző vonása – paradox módon – egy *individuális* attitűd.

A természetes állapotból a polgári jogközösségbe való átmenet és a kormányzat létrehozása Locke szerint ugyanis az egyének azon szükségletéből fakad, hogy javaikat és már a természetes állapotban is meglévő jogait zavartalanul és biztonságban élvezhessék. Amint Horváth fogalmaz: „Ésszerű tehát, ha az emberek társulnak, kormányzat alatt egyesülnek és ennek az egyesülésnek a fő célja a tulajdon védelme.”²⁹ A kormányzatot tehát a magánszféra a maga szükségletének kielégítésére hozza létre, és vele szemben mint „szolgáltatás megrendelője” áll. Ebből az elvi alapállásból következik aztán Locke következtetése a *kormányzat elmozdíthatóságáról*. A hatalom átruházása nem teljes és nem is korlátlan tehát. Az ember természetes hatalmát – amint Horváth írja – „annyiban adja fel, hogy a törvények által engedi magát szabályoztatni addig a határig, ameddig azt a saját és a társadalom fenntartása megköveteli.”³⁰ A természet adta jogok feladásának a célja ebben a felfogásban az *élet*, a *szabadság* és a *tulajdon* megóvása (Locke ezt tekinti a *közjónak*), így a kormányzat hatalma nem terjedhet túl e felhatalmazáson.³¹

A baloldali, gramscianus Pijl a későbbi, globális uralkodó osztály hatalmának és vagyonának korlátlanságát szemlélve jutott el az általa Locke-iánusnak nevezett modell

²⁵ A CABAL a minisztérium tagjainak, Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley, Lauderdale neveiből képzett, negatív, megbélyegző tartalmú betűszó. Vö. Lord Thomas Babington Maculay: *History of England*. Chapters I-III. Cambridge: At the University Press, 1920. Chapter II. 198.

²⁶ E hivatkozások csupán részben fedték el a trón megüresedetté nyilvánításának azon fontos okát, hogy a katolikus II. Jakabnak fia született. Ennek következtében tartani lehetett attól, hogy II. Jakabot is egy katolikus uralkodó követi. (II. Jakab – akkor még yorki herceg – 1668. táján titokban tért katolikus vallásra, amit Lord Shaftesbury csakhamar gyanítani kezdett, s igyekezett Jakabot a trónöröklésből kirekeszteni.) A protestáns körök trónutódra vonatkozó választása kézenfekvően esett II. Jakab protestáns leányára, Mária-ra és annak férjére, Orániai Vilmosra.

²⁷ Más néven Anthony Ashley Cooper (1621-1683), a hírhedt CABAL-minisztérium Ashley-je, pénzügyminiszter, főkéncellár.

²⁸ Lord Shaftesbury Amsterdamba távozik, ahol még abban az évben meghal, Locke pedig Rotterdamban talál átmenetileg otthonra.

²⁹ Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001. 173.

³⁰ Horváth Barna: *Angol jogelmélet 173-174*.

³¹ Horváth Barna: *Angol jogelmélet 174*.

leírásához, szembeállítva azt a Hobbes-iánus modellel.³² Horváth figyelmét sem kerülte azonban el az a körülmény, hogy Locke – aki a közhatalom korlátozásának vonatkozásában határozott elmélettel állt elő, és aki természetjogi alapokon állónak vélte konstrukcióját – a magántulajdon korlátozásának kérdése iránt nem volt fogékony. Igen szellemesen jegyzi meg: „Nem magyarázza meg Locke elmélete azt sem, hogy az önfenntartáshoz szükséges mennyiségen felüli javak tulajdonára miképpen terjed ki a természetjog védelme?”³³

A Locke írásaiban kifejtett gondolatok több-kevesebb módosulással, ám szoros összefüggésben a gyakorlati politikához kötődő tevékenységével is, gyakran előbb jelentek meg a közjogi, politikai térben, mint ahogyan az egyes művek napvilágot láttak. Tanulságos ebből a szempontból párhuzamba állítani néhány művét a közjog, a politika eseményeivel. *Két értekezés a polgári kormányzatról* című munkája 1689-ben jelent meg, és ugyanennek az évnek az elején a parlament megfogalmazta a *Declaration of Rights* című dokumentumot, majd – az új uralkodó jóváhagyásának bevárása nélkül – augusztusban hasonló tartalommal elfogadta a *Bill of Rights*-ot. Locke *Levél a vallási türelemről* című munkája 1688-ban Hollandiában névtelenül, utóbb 1690-ben Londonban jelent meg. E két időpont közé esik, hogy a parlament 1689-ben elfogadta *Toleration Act*-et. *Gondolatok a pénzről*³⁴ című munkája 1691-ben látott napvilágot, nagyjából három évvel korábban, mint hogy az uralkodó hitelezői magántársaságként megalapították a *Bank of England*-et (1694).³⁵ Ebben a munkájában Locke nem csak ártalmasnak, de lehetetlennek is minősíti a kamat törvényi úton való rögzítését, ami szerinte csak a törvényt eleve kijátszó uzsorásoknak kedvez. Álláspontja szerint a kamatlábat a kereslet-kínálat piaci viszonyai kell, hogy kialakítsák.

Locke – aki mentorához, Lord Shaftesburyhez (a CABAL-minisztérium Ashley-jéhez) hasonlóan maga is foglalkozott a pénzügyi rendszer alakításával – szerteágazó filozófiai tevékenysége mellett ellátta az új, alkotmányos monarchia gyarmat- és kereskedelemügyi miniszteri teendőit is. Hatása felbecsülhetetlen Anglia és az egész nyugati – utóbb Euro-Atlanti régióknak nevezett – civilizációs kör későbbi fejlődésére. A *Declaration of Rights*-nak és *Bill of Rights*-nak a trón megüresedéséről, Orániai Vilmosnak (és feleségének, II. Károly lányának, Máriának) a trónra való meghívásáról szóló részei éppúgy Locke gondolatait idézik, mint a törvényhozás, az adó megszavazás, a hadsereg fenntartás jogának parlamenti jogkörben való elhelyezése. A parlamentnek felelős kormányzat tényleges létrejötte éppúgy nem független Locke eszméitől és aktív politikai szerepvállalásától, mint az állam feladatairól kialakult új felfogás kialakulása. Utóbbi koncepció lényege a magántulajdon biztonságának az állam által való szavatolása.

David Hume (1711-1776) Locke-hoz hasonlóan az államnak a gazdasági ügyekbe való beavatkozása ellen érvelt.³⁶ Míg a merkantilizmus gazdaságfilozófiája az árukivitel

³² Kees van der Pijl: *Transnational Classes and International Relations*. Routledge London and New York 2005. 65-79.

³³ Horváth Barna: *Angol jogelmélet* 180.

³⁴ John Locke: *Some Considerations on the consequences of the Lowering of Interest and the Raising of the Value of Money*. In a Letter sent to a Member of Parliament, in the Year 1691. In *The Works of John Locke*, In Nine Volumes, 12th ed. Vol. 4. London: Rivington 1824. 1-116.

³⁵ Amint Enyedi Lukács a *Bank of England*-ről írja: „Ez is mint a velencei, genovai, annak köszönheti létrejöttét, hogy a kormánynak pénzre volt szüksége. A kölcsön ellenében bankkiváltság nyújtatott. A kiváltságlevél kijelenti, hogy azok, akik bizonyos meghatározott feltételek mellett III. Vilmos királynak 1.200.000 font sterlinget kölcsönöznek, tagjai leendenek egy társulatnak, amelynek neve lesz: Az Angol Bank társasága és kormányzata. Az új intézménynek két, az államra és a kereskedelemre nézve végtelenül fontos jog adatott. Még nem esedékes váltókat leszámíthatott, levonván egy bizonyos összeget kamat, költség, behajtási kiadás, stb. fejében. A második a jegykibocsátási jog volt. Az angol bank nem volt állami vagy városi intézmény, hanem részvénytársaság.” Enyedi Lukács: *Bank*. In *Pallas Nagy Lexikona II*. Budapest, Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1893. 582. (Jegykibocsátás alatt bankjegykibocsátás értendő.)

³⁶ David Hume: *A kereskedelemről. A pénzről. A kamatról. A kereskedelmi mérlegről*. In: *David Hume összes esszéi II*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1994.

ösztönzését, az árubehozatal korlátozását védővámokkal és egyéb állami eszközökkel igyekezett megvalósítani, hogy az aktív külkereskedelmi mérleg eredményeként minél több nemesfém halmozódjon fel az országban, addig Hume e felhalmozódás inflációs hatásaira hívta fel a figyelmet. Rámutatott arra is, hogy mindez az olcsóbban elérhető külföldi áruk iránti kereslet megnövekedéséhez vezet, ami végső soron a nemesfém ismételt kiáramlásához, és a nemesfém birtoklás hosszú távú kiegyenlítéséhez vezet. Hume azonban itt nem számolt egy általa ugyancsak felismert összefüggéssel, nevezetesen azzal, hogy a nemesfém és a pénz felhalmozódása a nemzetgazdaságon belül csak akkor eredményezi az árak későbbi növekedését, ha ezek nem felhalmozási jellegűek, hanem a piacon ténylegesen meg is jelennek.

John Locke-nak különösen a kamatszabályozásra, David Hume-nak a védővámokra és egyéb kereskedelmi akadályokra vonatkozó, a piac önszabályozó mechanizmusaival indokoló elméletét általános érvennyel foglalta össze és fejlesztette tovább Adam Smith (1723-1790). Az 1776-ban megjelent, *A nemzetek gazdasága* című művében (*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) a piacot „láthatatlan kéz”-ként határozta meg. Ez szerinte a kereslet és a kínálat mindenkori viszonyai szerint a lehető legcélszerűbb módon alakítja ki az árakat, illetve hat a termelésre és a fogyasztásra. Nézete szerint a piaci verseny és profitmaximalizálásra való törekvés észszerűen tereli a gazdaságot a lehető legjobb minőség és a legalacsonyabb ár irányába. Smith azonban nem vet számot a természetes és mesterséges monopóliumok léteivel (lásd például a Bank of England jogosítványait), amelyek önmagukban is alkalmasak a piaci viszonyok torzítására. Azon tényező befolyásolására tehát, amelynek meglétén az egész elmélet alapul. Smith gazdaságtana a közhatalmat – egy későbbi kifejezéssel élve – az ún. éjjeliőr állam³⁷ szerepébe utalná, noha megjegyzendő, az 1689-es angliai fordulattal jelentős változások történtek ebbe az irányba már Smith fellépéséig is.

Smith felfogása abban is Locke koncepciójának folytatásaként fogható fel, hogy a közérdek előmozdítását ő is az individuális érdekek érvényesítésével szoros összhangban állítja elénk. Míg azonban a közérdek Locke-nál lényegében az egyéni érdekek megvalósulása, a javak, a tulajdon biztonságos élvezete, addig Smith egy lépéssel tovább megy. Azt állítja, hogy egy mindenki számára kívánatos állapot, tehát a jó minőségű áruk és szolgáltatások elérhető áron való bősége létrejöhet pusztán az egyéni érdekek érvényesítése és a piaci mechanizmusok működése folytán.

Mindez megalapozza az utilitarizmus felfogását, ahol az öröm elérése érdekében meghozott individuális-racionális döntéseknek kitüntetett szerepük van. Ha Smith gondolatai általánosabb megfogalmazásai a Locke-i államfilozófiai téziseknek a gazdaság terén, úgy Jeremy Bentham (1748-1832) rendszere a Smith-i gazdasági nézeteknek morálfilozófiává transzformálásaként határozható meg. Itt a probléma tárgyalása immár újra közel kerül az állam- és jogfilozófia közegehez. Bentham híres tétele, ami a legfőbb célnak mondja ki a lehető legnagyobb boldogság elérését lehető legtöbb ember számára, nem csupán a Smith-i hasznosság-felfogással és az értelmes döntés jelentőségéről való elképzelésével rokon, de hatással volt rá Cesare Beccarianak az a gondolata is, hogy jog létalapját a legnagyobb jó legtöbb ember közötti szétosztása adja.³⁸ Bentham írásaiban éppúgy hivatkozik Beccariára,

³⁷ A kifejezés angolszász területen is igen elterjedt, mint „night-watchman state”. Az eredeti változat, a „Nachtwächterstaat” Ferdinand Lassalle egy 1862-es berlini beszédében fordul elő először. Ferdinand Lassalle: *Das Arbeiterprogramm. Über den besonderen Zusammenhang der gegenwärtigen Geschichtsperiode mit der Idee des Arbeiterstandes*, Berlin, 1862, in Ferdinand Lassalle: *Gesammelte Reden und Schriften*. Hrsg. von Eduard Bernstein, Bd. 2., Berlin, 1919, 139., 195. Hivatkozva: Karl-Peter Sommermann: *Staatziele und Staatzielebestimmungen*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1997. 28.

³⁸ Cesare Beccaria: *A bűnökről és a büntetésekről*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. 1989. 19. Beccaria e gondolatát hivatkozva, és a benthami filozófiával kapcsolatba hozza Horváth Nóra: *Az ismeretlen Jeremy Bentham. Világosság*, 2008. 9-10. 55-69. 55.

mint Montesquieu-re.³⁹ Bentham egyik legnagyobb hatású munkájának címe (Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe⁴⁰) világos utalás ennek a filozófiának a gyakorlati jellegére és céljaira. Legfőbb törekvése a jog terén a common law rendszerének felszámolása, és a törvényhozási jog előtérbe helyezése. Érvelésében a kiszámíthatóságra, a visszaható hatály tilalmára való hivatkozáson túl nagy szerepet kap a hasznosság hangsúlyozása, bírálja továbbá a common law észszerűségekre való hivatkozását. Álláspontja szerint ugyanis az észszerűségekre való hivatkozás konkrét esetben nem fejez ki mást, mint a bíró szubjektív véleményét az észszerűségről. Ehhez képest értékeli a hasznosságot objektívebb mércének, megfelelkezve arról, hogy nem csupán az a kérdés tehető fel, hogy az észszerűség szubjektíve kinek a szempontjából minősül észszerűségnek, hanem éppúgy az is, hogy amit hasznosnak nevezünk, kinek a szempontjából minősül hasznosnak.

Bentham elveti továbbá, hogy a cselekedetek vagy a törvényhozás alapja valamely cselekedettel vagy személlyel szembeni rokon vagy ellenszenv legyen.⁴¹ A rokon és ellenszenvet megalapozó előítéletektől való mentesség, a hasznosságon túl nem tekintő nézőpont tűnik számára legitimnek, és természetesen ilyen magatartást vár el az állami törvényhozástól is. Ezt állítja szembe a common law szerinte közösségi szempontú és szerinte szubjektív, bírói értékítéleteket hordozó gyakorlatával. Látható tehát, hogy Bentham a törvényhozás jelentőségének hangsúlyozásával, noha látszólag az állami beavatkozás erősödését sürgeti, valójában a közhatalmat képviselő bírói hatalom gyengítését szorgalmazza. Ennek fejében azonban nem növelné a törvényhozó hatalmát, hanem éppen ellenkezőleg, azt értéksemleges pozícióba helyezve korlátozná a szuverenitásból ráeső jogosítványok gyakorlását.

Bentham utilitarizmusának folytatója John Stuart Mill (1806-1873), aki *A szabadságról* című, 1859-es művében továbbfejleszti azt az individuális szemléletet, ami már elődeinél is meghatározó volt.⁴² Felfogása szerint egy civilizált közösségen belül az egyetlen cél, aminek érdekében az erőszak alkalmazható, nem más, mint mások sérelmének megakadályozása.⁴³ Mill úgy véli tehát, hogy senki nem kényszeríthető semmire, és senki nem tartható vissza semmitől, pusztán azon az alapon, hogy e kényszerítés mások szerint az érintett érdekében állna. Ez az érdek Mill felfogása szerint legfeljebb a meggyőzést alapozhatja meg, de semmi esetre sem a kényszer vagy a büntetés alkalmazását.⁴⁴ Mill tehát az egyéni akarat és egyéni szabadság értékét az érdekekről és értékekről való különböző vélekedések mozzanatával ütközteti.

Mill a jogalkotást a haszonelvűségnek rendeli alá, és elhatárolandónak tartja szabadon megtehető és a kényszerrel érintett cselekvéseket. E vonatkozásban hivatkozik a történelem általános tapasztalatára és arra, hogy a szabad cselekvés értéke hosszú távon meghaladta a kényszer értékét.⁴⁵ A Mill által felvázolt fogalmi keretben nem merül fel az objektíve helyes és objektíve helytelen fogalma, és az egyéni érdek és a társadalmi érdek konfliktusának kérdése is feloldódik a vélekedések pluralitásának tényében. Ezt pedig Mill azzal alapozza

³⁹ Ugyanott.

⁴⁰ Jeremy Bentham: Bevezetés az erkölcsök és a törvényhozás alapelveibe. In Brit moralisták a XVIII. században. Budapest: Gondolat, 1977. 680–774. E szöveg az eredeti mű legfontosabb gondolatait tartalmazza. Az 1789-ben kiadott mű címe *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*, Vö. Jeremy Bentham: *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. J.H. Burns and H.L.A. Hart (ed): The Collected Works of Jeremy Bentham. London: Clarendon Press, Oxford, 1996.

⁴¹ Jeremy Bentham 1977. 699-700. Horváth Nóra i. m. 66.

⁴² Mill koncepciójának kritikájáról és Hart jogfilozófiájával való kapcsolatáról lásd Krokovay Zsolt: A jogok fogalma. *Fundamentum* 2002/2. 13-17.

⁴³ John Stuart Mill: *A szabadságról*. Haszonelvűség. Fordította: Papp Mária, Magyar Helikon, Budapest, 1980, 27.

⁴⁴ Mill i. m. ugyanott.

⁴⁵ Krokovay i. m. 13.

meg, hogy nem az adott személy érdekéről, csupán arról ír, hogy az egyén érdekeit az adott személy és a társadalom többi tagja eltérően ítélheti meg. Világos azonban, hogy ha problematikus valakinek az objektív érdekről beszélni, akkor még problematikusabb az objektív társadalmi érdekről. Mindez közvetlenül következik a közjónak abból a Locke-tól származó, redukált fogalmából, ami a közös jónak egyedül az élet, a szabadság és a tulajdon védelmét jelöli meg.

Mill felfogása, ami a kényszeralkalmazás és a büntetés egyedüli legitim céljának a mások sérelmének megakadályozását tekinti, utóéletében egy jelen időre szűkült perspektívát feltételez. Amíg ugyanis Mill megemlítette a történelem általános tapasztalatát, addig utilitarizmusnak egyes követői az önkárosító magatartásokkal kapcsolatban csupán arra tekintenek, hogy az egyén magatartása az *adott pillanatban* mások számára ártalmas-e vagy sem. Utóbbi szemlélet az adott magatartás *távolabbi következményeivel*, azok társadalmi költségeivel nem vet számot, vagy e költségeket kizárólag a magatartás tanúsítójára hárítja, hiszen ebben az individuális felfogásban a közjónak nem képezi részét a társadalmi szolidaritás.

Ez a Locke-nál klasszikus alakot öltő elgondolás újabb muníciót kapott a XIX. században Charles Darwin 1859-es, *A fajok eredete* című műve által.⁴⁶ A létért való küzdelem, a természetes kiválasztódás gondolata nagy hatást gyakorolt a társadalomtudományok körében is. Herbert Spencer (1820-1903) immár társadalmi evolúcióról gondolkodott.⁴⁷ Úgy vélte a különböző szervezetek fejlődésük során egyre bonyolultabbá válnak, a különböző szervek funkciói egyre specializálódnak. A specializáció és a differenciálódás a társadalmakban is végbe megy. A társadalmi evolúcióról vallott nézetei azonban Comte-ot ért bírálatai ellenére is nagy hasonlóságot mutatnak a francia filozófuséval. Spencer szerint a kezdetleges társadalmak *katonai* jellegűek, amelyek léte a háborúk és a rend erőszakos fenntartása a jellemző. Az ezt az állapotot felváltó *ipari társadalmak* azonban sokkal inkább a béke társadalmi, ahol az egyéni szabadságnak kitüntetett jelentősége van, és a szabályozásban a megállapodások a meghatározóak, nem pedig az erőszak.⁴⁸

Spencer nézete szerint az állami feladatok fokozatosan csökkennek. Az állam feladata végül arra szűkül, hogy szükség esetén a közhatalom működjön közre a szerződések betartatásában, és biztosítsa a kölcsönös biztonság legalapvetőbb garanciáit. Ám mindjárt tegyük hozzá, Spencer itt voltaképpen csupán sarkítva fogalmaz meg egy olyan gondolatot, ami a nyugati kultúrkörben már régóta, legalább Hugo Grotius és John Locke óta érik. Már Grotius is akként határozta meg az államot, mint a jogaik élvezete és a közös előny biztosítása érdekében társult szabad emberek teljes egyesülését.⁴⁹ Locke sem sokkal többet lát az államban, mint a rend és a béke szolgálóját, a kormányzatban pedig olyan megbízottat, ami leváltható, ha a polgárok (tulajdonosok) a hozzá fűzött reményekben csalatkoznak.⁵⁰ Spencer

⁴⁶ Vö. Charles Darwin: *A fajok eredete*. Fordította Kampis György, Typotex, Budapest, 2009.

⁴⁷ Herbert Spencer: *Social statics*. London: John Chapman, 1851.

⁴⁸ Spencer hatása jól látszik Pulszky Ágost gondolatain, aki a vérségi kötelékeken nyugvó nemzeti társadalom, a szomszédsági kapcsolatokon és az érdekeken nyugvó közösségi társadalom, a fogyasztási javak gyűjtésén alapuló hódító-kizsákmányoló társadalom, a vallási érdekeken nyugvó társadalom, majd a nemzeti társadalom után az ún. emberiességi társadalom eljövételét vízionálja. Vö. Pulszky Ágost: *A jog- és állambölcsészet aaptanai*. Eggenberger Könyvkereskedés, Budapest, 1885. 96-156. Látható tehát, hogy Francis Fukuyama nem sok új és eredeti gondolattal szolgált a történelem végéről, a régi eszméket csupán új csomagolásban, saját kora politikai eseményeinek közegében tárgyalva adta el. Ha mindehhez hozzávesszük a zénóni racionalista törekvéseket és kozmopolita világot jövendő tendenciákat, könnyen beláthatjuk, hogy az újat hirdető, racionalista, kozmopolita ideológiánál nehezen találhatunk régieket, ódivatúkat. Ehhez képest – és itt más megközelítésből, de egyetérthetünk Toynbee-val – a kereszténység kifejezetten új eszmének számít.

⁴⁹ Edgar Bodenheimer: *Jurisprudence: The Philosophy and Method of the Law*. Harvard University Press. 1974. 36-37.

⁵⁰ A modern politikai eszmék eredetéről szólva találóan írja Molnár Tamás: „1750 körül az új politikai világnézet alapelemei már készen állnak. A hatalom elméleti semlegesítése és az erkölcsi öntudat naturalizálása.

felfogása az állam szerepéről tehát olyannyira nem új, hogy ezt a fajta – már megvalósult – liberális államot Ferdinand Lassalle egy 1862-es berlini beszédében – nem kis iróniával – mint „*Nachtwächterstaat*”-ot, éjjeliőr államot jellemezte.⁵¹

Felettebb kétértelmű Spencernek egy késői, *The Man versus the State* című munkája.⁵² Ebben egy új és a réginél rosszabb rabszolgaság kialakulására figyelmeztet (*the coming slavery*). Álláspontja szerint minél több szabadságot kell biztosítani az egyénnek, azonban továbbra sem helyesli az állami beavatkozást a gazdaság ügyeibe, így a szociális törvényhozást sem. Szavai az új rabszolgaságról azonban – mint említettük – felettebb kétértelműek, mert míg az egyéni kezdeményezés szabadságát védi az állami jogi beavatkozástól, addig figyelmen kívül hagyja az alávetettség, a szolgaság azon új formáit, amelyeket a gazdasági szféra a gazdasági kényszerek eszközeivel épít ki. Megemlítendő, hogy Spencer elképzeléseinek igen korán adta bírálatát Pikler Gyula, rámutatva az állami beavatkozás fontosságára mindaddig, amíg nem alakul ki a szabadságjogok egyenlő biztosítása és a javak igazságosabb elosztása.⁵³ Ugyancsak egy kiváló magyar jogbölcse, Somló Bódog, korának meghatározó álláspontjával szemben, szintén Spencert kritizálva, mutatott rá arra, hogy a beavatkozás nem akadályozza meg a versenyt és a kiválasztódást, hanem azt csupán más területekre irányítja. Somló felhívja a figyelmet arra is, hogy az állami beavatkozás nem tekinthető természetellenesnek (hisz maga az emberi társadalom és az állam is természeti eredetű).⁵⁴

Az állami cselekvőség korlátozására tett kísérletek az évszázadok során nem csupán eredményesek voltak, de egyre leplezetlenebbekké is váltak. A XX. század második felében Robert Nozick már kifejezetten minimális államról ír.⁵⁵ Alig másfél évtizeddel később már a washingtoni konszenzus meghirdetésének korszakában vagyunk. Ezt követően éppen két évtizeddel a 2008-as pénzügyi válság figyelmeztet az állami cselekvőséggel kapcsolatos uralkodó nézetek⁵⁶ revíziójának szükségességére.

Machiavelli stupid tömegéből értelmes és tájékozott polgárokat nevelt, akik jogaikat elvezik egy megújodott világrendben. Az 1650 és 1750 között eltelt évszázadban többnyire csak arról értekeztek az egy véleményen lévő literati, hogy ez immáron kinyilvánított elveket hogyan csiszolják egyre simábbra. Például, hogyan illeszkedjék a szabad polgár az összakarát (*volonté générale*) monolitikus egységébe (Rousseau), vagy milyen abszolút tulajdonjogokat élvezzen az egyén (Locke).” Molnár Tamás: A modernség politikai elvei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 28.

⁵¹Ferdinand Lassalle: Das Arbeiterprogramm. Über den besonderen Zusammenhang der gegenwärtigen Geschichtsperiode mit der Idee des Arbeiterstandes, Berlin, 1862, in Ferdinand Lassalle: Gesammelte Reden und Schriften. Hrsg. von Eduard Bernstein, Bd. 2., Berlin, 1919, 139., 195. Hivatkozta: Karl-Peter Sommermann: Staatziele und Staatzielebestimmungen, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1997. 28.

⁵²Herbert Spencer: *The Man versus the State*. London: Williams and Norgate, 1884.

⁵³Pikler Gyula: Az állam ellen. I-II. Budapesti Szemle 1886. 109. 43-60., 110. 213-237. különösen 226. Lásd még Zsidai Ágnes: Paradoxonok Pikler értékmentes jogszociológiájában. Tolle Lege 2011 I. 1. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/zsidai_agnes_paradoxonok_pikler.pdf

⁵⁴Somló Bódog: Állami beavatkozás és individualizmus. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1907. 96-102.

⁵⁵Robert Nozick (1938-2002) 1974-es művében úgy vélte a minimális állam a legnagyobb hatáskörű állam, ami még igazolható. Nozick: *Anarchy, State, and Utopia*. Basic Books. New York, 1974. Vö. Jonathan Wolff: Robert Nozick: Property, Justice and the Minimal State. Polity Press, Cambridge, 1991.; David Gordon: Minimal State. In Hamowy, Ronald: *The Encyclopedia of Libertarianism*. Thousand Oaks, CA: SAGE; Cato Institute. 2008. 332–34.

⁵⁶Hogy a neoliborális gazdaságpolitika nem spontán módon, hanem gazdasági csoportok érdekérvényesítő és a tudományos közéletet is manipuláló tevékenysége nyomán vált globálisan szinte egyeduralkodóvá, erre vonatkozóan értékes adatokat találunk Csaba László munkáiban. Csaba László: Európai közgazdaságtan. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2014. 26.; Csaba László: Ragadozó tigrisek a globális gazdaságban. Újratermelődnek a válságjelenségek. (interjú; riporter: Nagy Ida), Demokrata XX. 24. 2016. június 15. 16-18. 16.; Csaba László: Áttörés a világ közgazdaságtanában? - vagy mégsem? Köz-gazdaság 10. évf. 2015/3. 89-104. 91.